

Investigating the Social, Cultural, and Moral Consequences of the Formalist Theory in Mulla Sadra's View

Somayeh Malleki*

Sayyed M. Emami Jome**, Nafiseh Ahl Sarmadi***

Abstract

Introduction

Superficial theology and superficial understanding of religion, as a current of thought and belief throughout the history of Islam, has been presented in the form of various ideas and has been influential in social, cultural and moral fields. Mulla Sadra (979-1050 AH) in most of his works enters into the study and critique of this trend and its consequences in the society of his time. The main issue for him is the critique of superficial theology, which has limited the understanding of religion to the apparent level of texts and religious practice to individual jurisprudence. In most of his works, Mulla Sadra has criticized this kind of understanding of religion and believes that if we put all our efforts in grammar, we cannot provide a correct understanding of religion and religious texts. Therefore, one of the main axes of Sadra's thought is the critique of this type of understanding and the study of its social, political, moral and cultural consequences. In this study, we will conclude that if the ostensible understanding of religion prevails in society, the false moral values will prevail in society, and therefore the people of society will move towards cultural and moral decline every day. Basically, the goal of religion and morality is to value human beings and life. In fact, it should be said that from Mulla Sadra's point of view, there can be a significant

* Ph.D. Student in Islamic Philosophy, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty Theology and Ahlul-Bayt's Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran, somayeh.malleki1365@yahoo.com

** Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahlul-Bayt's Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author), emami@ltr.ui.ac.ir

*** Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty Theology and Ahlul-Bayt's Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran, n.ahlsarmadi@ltr.ui.ac.ir

Date received: 24/05/2021, Date of acceptance: 11/09/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

relationship between this kind of understanding and interpretation of religion on the one hand and ethics, culture, people and even social and political sovereignty in a society on the other hand. Based on our best knowledge, no article or book has been written independently on the subject of this article in Persian, Arabic and English. However, we can indirectly use the following works to some extent; Emami Jome (2012) in an article entitled Hermeneutic Horizons of Transcendent Wisdom and Social, Cultural Mulla Sadra has studied the hermeneutic foundations of transcendent wisdom and its historical, social and cultural mission. Also, Arshad Riahi and Tabatabai (2016) in an article as strategies for reviving morality in society from the perspective of Sadr al-Muta'allehin to examine the strategies for reviving morality in societies that have been ruled by moral depravity or in the path of separation from values. Divine morality has been established, paid for.

Method and Material

In this study, we have assumed that from Mulla Sadra's point of view, there is a significant relationship between a superficial understanding and interpretation of religion and moral, cultural and social issues. To prove this hypothesis, we had a comprehensive overview on documentary, library and content analysis and descriptive methods.

Results and Discussion

The type of knowledge of societies about religion is influential in the ethics and culture of the society. Mulla Sadra has had a special view on this issue. He considers religious communities to be prone to religious violence due to the superficiality of scholars also he believes that unreal scholars at any time, under the support of their rulers, have interpreted the verses of the Qur'an superficially in accordance with their thoughts and ideas, and in fact have imposed their opinions and prejudices on the Qur'an in order to achieve their goals. They have hired religion. The result of using unrealistic scholars for the government is that the government gains legitimacy through them. Therefore, it should be said that Mulla Sadra expresses the situation of his time not only as a complaint but also as a lesson. and it seems that his main concern to be about the future. Basically, the goal of morality should be to value human beings and their lives, and to stand against God's creatures is against human values, and Mulla Sadra pays special attention to this issue. According to Mulla Sadra, as science and knowledge spread in the society, the cultural, moral and existential perfection of the citizens increases and vice versa. If we want to express Mulla Sadra's conception of his time correctly, we must say that in his opinion, his time was a time of decline and a kind of deviation from the main path of human life. Although he could not take a step towards social, cultural and moral education due to the social conditions of his time, but today, with the help of his views, it is possible to provide the necessary and appropriate social, cultural and moral contexts. In this area, it is necessary to pay attention to the material, spiritual and planning needs for the cultural and moral

flourishing of Islamic societies at the same time. As a result, it should be said that Mulla Sadra's philosophy is not just a collection of dry philosophical topics; rather, it is a coherent, well-founded, purposeful, dynamic, and practical system of thought, and if its content is considered, it can have a positive impact on human individual and social life.

Conclusion

The type of societies' knowledge of religion influences the ethics and culture of that society. Lack of a rational approach to religion can severely adversely affect the family, society, culture, and moral system. Mulla Sadra considers religious communities to be prone to religious violence due to the superficiality of scholars. Unrealistic scholars in every age and time, under the protection of their rulers, have interpreted the verses of the Qur'an superficially according to their thoughts and ideas, and in fact, instead of interpreting the Qur'an, they have imposed their opinions and prejudices on the Qur'an. They have used religion to achieve their goals, as a result of which Mulla Sadra considers the mixing of imperfect scholars with sages and sultans as the cause of any sedition that has taken place in religion. Because religious scholars have a deep-rooted spiritual base among the people, the government can increase its popularity among the people by approaching unrealistic scholars. Mulla Sadra describes the situation of his time not only as a complaint but also as a lesson, and it seems that Mulla Sadra's main concern is with the future.

Keywords: Formalistity, Mulla Sadra, ignorance, hypocrisy, ethics.

Bibliography

- Bouzarinejad, Yahya (2012), "Pathology of the Socio-political Situation of the Safavid Era from Mulla Sadra's Point of View", *Iranian Studies*, vol. 2, no. 1 [In Persian].
- Emami Jome, Mahdi (2012), "Hermeneutic Horizons of Transcendent Wisdom and Social, Cultural Mission of Mulla Sadra", *History of Philosophy*, vol. 3, no. 11 [In Persian].
- Jafarian, Rasoul (1991), *Religion and Politics in the Safavid Period*, Qom: Ansarian [In Persian].
- Mohammadi, Muslim (2014), *Dictionary of Terminology*, Qom: Representation of the Supreme Leader in Universities [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2001), *The Transcendent Wisdom in the Four Mental Journeys*, vol. 7, Maghsoud Mohammadi (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2002), *Kasra Asnam al-Jahiliyah*, Jahangiri, Mohsen (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2002), *Three Principles*, Editor, *Seyed Hossein Nasr*, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2004), *The Transcendent Wisdom in the Four Mental Travels*, vol. 1, Gholamreza Awani (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].

- Mulla Sadra, M. I. (2006), *Sharh Usul Al-Kafi*, Mehdi Rajaei (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2010), *Tafsir al-Quran al-Karim*, vol. 5, Mohammad Khajavi (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2010), *Tafsir al-Quran al-Karim*, vol. 7-8, Sadr al-Din Taheri (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2011), *Collection of Philosophical Treatises*, Ahmad Shafieiha (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Panahi Semnani, Mohammad Ahmad (1374), *Shah Sultan Hossein Safavid Tragedy of Disability*, Tehran: Sample Book Publishing [In Persian].
- Saberi, Hossein (2004), *History of Islamic Difference*, vol. 1, Tehran: Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books [In Persian].

بررسی تبعات اجتماعی، فرهنگی، و اخلاقی الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا

سمیه ملکی *

سیدمهدی امامی جمعه **، نفیسه اهل سرمدی ***

چکیده

الهیات ظاهرگرایانه و فهم سطحی از دین به عنوان یک جریان فکری و اعتقادی همواره در طول تاریخ اسلام در قالب اندیشه‌های مختلف مطرح شده و در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، و اخلاقی اثرگذار بوده است. ملاصدرا (۹۷۹-۱۰۵۰ ق) در اغلب آثار خود وارد بررسی و نقد این جریان و تبعات آن در جامعه زمان خود می‌شود. مسئله اصلی برای او نقد الهیات ظاهرگرایانه است که فهم دین را محصور در سطح ظاهری نصوص و عمل دینی را محصور در فقه فردی کرده است. در این پژوهش با روش اسنادی و تحلیل محتوا و توصیف‌گرایی به بررسی این گونه تبعات می‌پردازیم و خواهیم دید که ملاصدرا زمانه خود را بر اثر فراگیر شدن جهل، تعصب، ریاکاری، از بین رفتن اخلاق و فضیلت‌های اصیل انسانی، گسترش فساد و دنیاگرایی، پیدایش شبه‌علماء، جای‌گزینی فقه صرفاً فردی به جای فقه اجتماعی، و از میان رفتن عدالت و گسترش ظلم زمانه انحطاط و انحراف از مسیر اصلی زندگی می‌داند.

کلیدواژه‌ها: ظاهرگرایی، ملاصدرا، جهل، نفاق، اخلاق.

* دکترای حکمت متعالیه، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، somayeh.malleki1365@yahoo.com

** دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)، m.emami@ltr.ui.ac.ir

*** استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، n.ahlsarmadi@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۰

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

۱. مقدمه

در الهیات ظاهرگرایانه تفسیری ظاهری، صوری، و سطحی از دین ارائه شده که فهمی کاملاً نادرست از دین است. از محصولات و نتایج غلبه ظاهرگرایی و سطحی‌نگری در فهم و تفسیر دین ظهور فرهنگ، اخلاق، و جامعه‌ای متناسب با این نوع از تفاسیر دینی است. جریان ظاهرگرایی به آن دسته از تفکراتی اطلاق می‌شود که معارف دینی را در سطح ظاهری نصوص دینی منحصر می‌کند و منکر سطوح دیگری از معناست که در پس معنای ظاهری نهفته است. این جریان فکری که به سطحی‌نگری و جمود می‌انجامد در ادوار مختلف بین مسلمانان به نام‌های مختلف پدیدار شده است. اهل حدیث عنوانی آشنا برای این گروه است. اهل حدیث پس از مدتی دو شاخه شدند: حنابله و اشاعره. اشاعره برخلاف حنبلیان بحث و استدلال و به‌کاربردن منطق را در اصول دین جایز می‌دانند (محمدی ۱۳۹۳: ۲۷۶-۲۷۷). به عبارت دیگر، حنابله به کلی منکر به‌کارگیری عقل و استدلال‌اند و سؤال را بدعت می‌دانند: «در نظر اینان حدیث اهمیتی والا دارد و هرچه در حدیث آمده باشد باید پذیرفت، حتی اگر شنونده با آن احساس بیگانگی کند و آن را درنیابد» (صابری ۱۳۸۳: ۲۱۵). اشاعره اگرچه عقل را انکار نمی‌کنند، اما عقل را تنها در خدمت شرع و مرتبه بعد از شرع حجت می‌دانند.

وجه مشترک این گروه‌ها این است که در مواجهه با متون دینی به ظاهر آن بسنده می‌کنند و هیچ‌یک عقل مستقل از دین را حجت نمی‌دانند.

فارغ از این توضیحات باید توجه کرد که الهیات ظاهرگرایانه صرفاً در انحصار گروه‌های یادشده نیست، بلکه هر جریانی که فهم متن دینی را تنها در گرو فهم واژگان و الفاظ آن بداند و لاغیر متعلق به این گروه است و اندیشه‌اش از جمود و تعصب خالی نیست.

درمقابل این جریان می‌توان از معتزله و امامیه نام برد. معتزله عقل را حاکم بر شرع می‌دانند؛ در کلام امامیه هم عقل در کنار نقل حجت بوده و بر شرع نیز مقدم است، چراکه اساساً حجیت دین به واسطه عقل تأمین می‌شود. به گفته صدر، عقل اصل نقل است و جرح عقل به منظور تصحیح نقل جرح عقل و نقل را توأمان به دنبال دارد (ملاصدرا ۱۳۸۵: ۳۰۸). ملاصدرا در اغلب آثار خود به نقد این نوع فهم از دین پرداخته و معتقد است که اگر تمام توان و همت خود را در فقه اللغة، دستور زبان، و صرف و نحو بگذاریم، نمی‌توانیم فهمی درست از دین و نصوص دینی ارائه کنیم. بنابراین یکی از محورهای اساسی اندیشه صدرایی نقد این نوع از فهم‌ها و بررسی تبعات اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، و فرهنگی آن

است. در این پژوهش به این نتیجه خواهیم رسید که در صورت حاکمیت فهم ظاهرگرایانه از دین در جامعه ارزش‌های اخلاقی نادرستی حاکم بر اجتماع می‌شود و بنابراین افراد جامعه هر روز به سمت انحطاط فرهنگی و اخلاقی پیش خواهند رفت؛ این در حالی است که اصولاً غایت دین و اخلاق ارزش‌بخشیدن به انسان و تعالی زندگی است. در واقع باید گفت از منظر ملاصدرا، میان این نوع فهم و تفسیر دین از یک‌طرف و اخلاق، فرهنگ، مردم، و حتی حاکمیت اجتماعی و سیاسی در یک جامعه از طرف دیگر می‌تواند ارتباط معناداری وجود داشته باشد.

۲. پیشینه تحقیق

در پیشینه و تاریخچه این موضوع باید گفت بررسی تبعات اجتماعی، اخلاقی، و فرهنگی دیدگاه‌های تفسیری الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا بدون پیشینه بوده و تاکنون مقاله یا کتابی در این باره در زبان فارسی و عربی و انگلیسی به شکل مستقل نوشته نشده است، اما با وجود آن که به صورت مستقیم اثری را برای پیشینه پژوهش حاضر نیافتیم، می‌توانیم از آثار زیر تا حدودی به صورت غیرمستقیم استفاده کنیم:

۱. امامی جمعه (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «آفاق هرمنوتیکی حکمت متعالیه و رسالت اجتماعی - فرهنگی ملاصدرا» به بررسی مبانی هرمنوتیکی حکمت متعالیه و رسالت تاریخی، اجتماعی، و فرهنگی آن پرداخته است. با توجه به آن که ایشان در این مقاله به مباحث اجتماعی و فرهنگی هرمنوتیک حکمت متعالیه می‌پردازد، بنابراین می‌توان به این مقاله توجه کرد؛

۲. ارشد ریاحی و طباطبایی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «راه‌کارهای احیای اخلاق در جامعه از دیدگاه صدرالمتألهین» به بررسی راه‌کارهای احیای اخلاق در جوامعی پرداخته‌اند که رذالت‌های اخلاقی بر آن‌ها حکم فرما شده است یا در مسیر انفکاک از ارزش‌های اخلاق الهی قرار گرفته‌اند. از آن‌جاکه در این مقاله نقد ملاصدرا به شرایط نامناسب اجتماعی و سیاسی در زمانه خود و تبیین عوامل مختلف آن بررسی شده است، بنابراین این مقاله را در این پژوهش و در این جهت بررسی کرده‌ایم.

۳. ملاصدرا و حجیت ظواهر

بنابر اعتقاد ملاصدرا، برای نیل به الهیات قرآنی در نحوه اندیشیدن و در چگونه زیستن ما نباید از ظاهر وحی اعراض کرد، در نتیجه لفظ و معنای آن می‌تواند کلید فهم معانی عمیق قرآنی

باشد (ملاصدرا ۱۳۸۹ الف: ج ۵، ۱۸۰). به عقیده ملاصدرا، تنها در صورتی می‌توان معنای ظاهری را مورد توجه قرار داد که آن معنا با اصول صحیح و باورهای یقینی ناسازگار باشد. ملاصدرا تفاسیری را که صرفاً در پی کشف ظواهر الفاظ و غرایب آن‌ها هستند سودمند نمی‌داند و آن‌ها را تنها برای کسانی که می‌خواهند از اعراب، بناء، مقدر، و محذوف کلمات قرآنی آگاه شوند و جامدها و مشتق‌های آن را بیابند مفید می‌داند و به عقیده وی معنای قرآن و احادیث به هیچ‌روی نمی‌تواند در معانی ظاهری الفاظ محصور باشد (ملاصدرا ۱۳۸۹ ب: ج ۸، ۲۶۱). بنابراین ملاصدرا رواج دو نوع تفکر را برای سعادت جامعه مضر می‌داند: یکی رواج اندیشه‌های ظاهرگرایی در دین و دیگری شایع شدن اندیشه‌های باطنی منهای شریعت در جامعه و در اکثر آثار خود سعی می‌کند با این این دسته افکار مبارزه کند. از نظر او عالم واقعی کسی است که هم به ظاهر توجه دارد و هم به باطن و هریک را در جای خود استفاده می‌کند.

۴. بررسی تبعات اجتماعی فهم ظاهرگرایانه از دین از منظر ملاصدرا

حاکمیت فضای خاص اجتماعی و سیاسی در هر عصر و زمان همواره یکی از عوامل مؤثر در پیدایش مکتب‌های تفسیری مختلف است، یعنی جدا از عامل مذهب و گرایش‌ها و سلاقی خاص فکری، وضعیت خاص سیاسی و اجتماعی هر عصر نیز می‌توانسته است بستری برای تکثیر و پویایی و یا انزوال و عقب‌افتادگی مکتب‌های تفسیری باشد.

ملاصدرا نقاط ضعف دوران خود را از خلال نقد کلام و فقه در زمان خود بیان می‌کند، زیرا معتقد است که این نقاط ضعف ناشی از حاکمیت فقه فردی و کلام و حتی عرفان سطحی، ظاهری، و صوری است، چون در زمان صفویه به تدریج اندیشه‌های ظاهرگرایانه و اخباری‌گری رواج پیدا کرد (جعفریان ۱۳۷۰: ۷۷). او بدین گونه می‌خواهد اجتماع زمان خود را آسیب‌شناسی کند. در حقیقت او الهیات حاکم بر زمانه خود را به حسب دستاوردهای مختلف اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، و سیاسی نقد و بررسی کرده و متأسفانه این نحوه نگاه ملاصدرا به الهیات و الهیات‌شناسی مورد غفلت قرار گرفته است.

۱.۴ زوال آگاهی اجتماعی به عنوان یکی از پی‌آمدهای اجتماعی ظاهرگرایی

به نظر ملاصدرا یکی از آسیب‌های مهم اجتماعی دوران او فراگیر شدن جهل در میان مردم و در نتیجه گسترش فساد فکری و معرفتی است (همان: ۱۷۱). وی یکی از اهداف مهم خود

را برطرف کردن این جهل و ارائه راه کار برای آن، اصلاح فساد فکری و معرفتی مردم، و دست یافتن آن‌ها به معرفت واقعی عنوان می‌کند. بنابراین نظام فلسفی خویش را به گونه‌ای طراحی می‌کند که بتواند آسیب‌های جامعه خود را (از جهت معرفتی) برطرف کند؛ به عبارتی همین توجه به فساد (فکری و معرفتی) زمانه بوده که بسیاری از مسائل فکری و فلسفی را برای او مطرح کرده است (بوذری نژاد ۱۳۹۱: ۳)، هرچند او در زمان خود هیچ گواهی برای شنیدن و هیچ مرهمی برای دردها و دغدغه‌های اجتماعی‌اش پیدا نمی‌کند و شرایط اجتماعی زمانه‌اش عرصه را بر او بسیار سخت می‌کند و قدرت تأثیر در جامعه دوران خود را از او می‌گیرد.

اما چگونه و چرا از نظر ملاصدرا جهل و نادانی در میان مردم این چنین گسترده و فراگیر می‌شود؟ ملاصدرا بحث فراگیر شدن جهل در اجتماع را با بحث انسان‌شناسی و خداشناسی در الهیات حاکم بر زمانه خود آغاز می‌کند و در نهایت وارد بحث آسیب‌شناسی اجتماعی خود و فراگیر شدن جهل در جامعه می‌شود، بدین گونه که به عقیده او انسان با علم و عمل می‌تواند جوهر خود را درجه به درجه تشدید کند و از آن جاکه دارای عقل و حیات عقلی است، پس تکامل او نیز به کسب معارف عقلانی و آن گاه درک جمال و جلال حق تعالی است، اما متکلمان و فقهای ظاهرگرا چون چنین انسان‌شناسی‌ای را قبول ندارند و انسان را منحصر به ظاهرش کرده‌اند، بنابراین دین را هم منحصر به ظاهرش کرده‌اند (ملاصدرا ۱۳۹۰: ج ۳، ۳۵۶) و همین ظاهرگرایی را در سطح جامعه انتشار داده‌اند و موجبات جهالتی گسترده را فراهم کرده‌اند.

به عقیده ملاصدرا ظاهرگرایی و تفسیر ظاهرگرایانه از دین می‌تواند هم چون مخدر عمل کند و آگاهی مردم را درباره مسائل مختلف زائل کند و از میان ببرد و در نتیجه آن همه افراد اجتماع (یعنی هم خواص جامعه و هم مردم عام) از درک صحیح حقایق منحرف شوند و دیگر نتوانند حقایق را آن گونه که به واقع هستند درک کنند و ذهن‌های آن‌ها در مورد کشف حقیقت دچار اشتباه و گرفتار جهل و نادانی شده و حتی این بیماری در وجود آن‌ها نهادینه و جزئی از ذات آن‌ها شود (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۱۶۵).

بدین ترتیب، رفته رفته کل جامعه دچار نوعی عدم آگاهی و یا به اصطلاح چرت اجتماعی می‌شود و این بیماری آهسته آهسته، هم چون مرضی همه گیر و فراگیر، همه افراد را مبتلا می‌کند و در این میان، افرادی که درمان پذیر باشند بسیار اندک خواهند بود (همان: ۱۷۱).

در این شرایط همه ارزش‌های جامعه وارونه و واژگون می‌شود و حقایق به صورتی خلاف آنچه در واقع است دیده می‌شود و ضدارزش‌ها جای‌گزین ارزش‌های اصیل و واقعی می‌شود. در نتیجه از میان رفتن ارزش‌ها و اخلاق اصیل و در واقع فقدان ارزش‌های حقیقی و اصیل جامعه به سمت نیست‌انگاری و پوچی پیش خواهد رفت و شاید به دلیل همین مسئله باشد که ملاصدرا همواره به مسئله جهل، نادانی، خرافه‌گرایی، و انتشار و همه‌گیر شدن آن در میان مردم در زمان خود توجه می‌کند.

۲.۴ نسبت روش‌شناسی و روان‌شناسی اهل ظاهر با میل قدرت‌طلبی

ملاصدرا یکی دیگر از آسیب‌های مهم و اساسی دوران‌ش را این می‌داند که کسانی که سزاواری و شایستگی رهبری دینی بر مردم را ندارند، یعنی کسانی که از طریق روابط با قدرت حاکم بر مسند قدرت قرار گرفته‌اند و باعث فساد در جامعه شده‌اند، هدایت و ارشاد مردم را به عهده گرفته‌اند (همان: ۵۴).

و چشم همه مردم به افکار، اقوال، و افعال آن‌ها دوخته شده است و بدون هیچ تأمل و تعمقی الگو واقع شده‌اند که از نظر او احمق‌هایی ناآشنا به روش‌های معرفت، شناخت و علم، رستگاری، و تکامل و انسان هستند (ملاصدرا ۱۳۸۱ الف: ۵۳).

او همواره و به‌انحای مختلف تلاش می‌کند عالم، رهبر، و حاکم واقعی برای هدایت مردم را به آن‌ها معرفی کند تا مردم در انتخاب رهبری شایسته دچار اشتباه نشوند (ملاصدرا ۱۳۹۰: ۲۷۳).

او در دسته‌بندی‌ای عالمان زمان خود از جمله فقها، متکلمان، عرفا، و حکما را در یک ردیف و دارای ویژگی‌های مشترک قرار می‌دهد و بدین گونه می‌خواهد در مورد مسئولیت‌هایی هشدار دهد که متوجه آن‌هاست و به آن‌ها گوش‌زد کند که از اوضاع اجتماعی و سیاسی باید آگاه، حساس، و دارای موضع باشند و همواره احساس مسئولیت کنند (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۶۴).

بنابراین ملاصدرا همواره صفاتی چون ریاست‌طلبی و دنیاگرایی را به دلیل نگاه منفی و کارکرد نادرستشان برای جامعه تقبیح می‌کند. بیماری جهل و نادانی به‌خودی‌خود برای جامعه خطرناک است، حال تصور کنید که هم‌راه با ریاست‌طلبی و دنیاگرایی هم بشود و صبغه دینی نیز پیدا کند؛ در این صورت از نظر ملاصدرا می‌تواند هم‌چون زهری کشنده برای جامعه باشد و افراد جامعه را به راهی کاملاً نادرست و اشتباه بکشاند و نتیجه آن چیزی جز بدبختی برای مردم نخواهد بود (همان: ۴۰-۴۱).

اما چه عاملی سبب ریاست‌طلبی و دنیاگرآشدن عالمان و رهبران دینی در زمان ملامصدرا شده است؟ در این جا و برای بررسی این مسئله ملامصدرا سه چیز را مدام به هم ربط می‌دهد: نگاه ظاهرگرایانه، روش ظاهرگرایانه، و روان‌شناسی شخصیت اهل ظاهر و بدین گونه به روش‌شناسی و نیز روان‌شناسی ظاهرگراها می‌پردازد. وی دلیل ریاست‌طلبی و دنیاگرآشدن اهل ظاهر را این می‌داند که متکلمان و فقها و علما در زمان او که دین را منحصر به مهارت برای ضبط فروع از اصول کرده‌اند و حقایق دین را همین دانسته‌اند، در نتیجه این ظاهرگرایی دینی، دیگر توجهی به اصل حقایق رسمی و کشف آن‌ها و حصول یقین به آن‌ها نخواهند داشت و همه هم و غم آن‌ها متوجه بحث‌های جدلی و ظاهری و استدلال‌آوردن جهت اثبات نظر خود و غلبه بر نظر مخالف می‌شود و از آن‌جاکه شایستگی‌های نفسانی و اخلاقی لازم را هم ندارند، این حس غلبه‌کردن در آن‌ها روزبه‌روز رشد می‌کند و شدیدتر می‌شود و کم‌کم سر از طلب‌اشتهار، تبسط فی البلاد، و شوق ریاست و تسلط بر بندگان درمی‌آورد و در نتیجه به‌سوی میدان‌های غلبه‌یافتن و سروری‌کردن بر دیگران و طلب‌کردن مباحثات و غرور از این طریق کشانده می‌شوند (همان: ۱۵۷).

به همین دلیل، ملامصدرا یکی از روش‌های رسیدن به یقین درباره حقایق دینی را تهذیب اخلاق و مبارزه با نفس می‌داند، تا دیگر در پی جلب نظر مردم و تحسین آن‌ها و پایگاه‌های قدرت و التفات سلاطین به خود و جاه و مقام نباشند (همان: ۱۶۷).

بدین گونه است که ملامصدرا بین روش ظاهرگرایانه و نگاه ظاهری و سطحی این دسته از علما به دین و نوع شخصیتی که به‌لحاظ روان‌شناسی برای آن‌ها شکل می‌گیرد ارتباط قائل می‌شود. از نظر ملامصدرا جذابیت جاه‌طلبی از مال‌اندوزی بیش‌تر است (همان: ۱۵۵).

اگر عالمان دینی‌ای که محل رجوع اکثر مردم هستند و درمیان مردم پایگاه اجتماعی دارند و مردم در شکل‌دهی به نگرش‌های خود به آن‌ها متکی‌اند و به‌اصطلاح هنجارها، رویه‌ها، ارزش‌ها، و باورهایی را به افراد جامعه القا می‌کنند به دنبال غلبه و سروری‌یافتن بر دیگران باشند و هدف آن‌ها کسب شهرت و ثروت و قدرت و بسط آن شود، آن هم بسط قدرتی هم‌راه با خوی استکباری، به‌جای اصلاح روش خود به تحقیر، تهمت، و افترازدن به یک‌دیگر روی می‌آورند، و در نتیجه به‌جای این‌که به دنبال حقیقت بروند مشغول ترویج باطل می‌شوند و به‌جای آن‌که به دنبال گرفتن حق مردم باشند، مشغول ابطال حق و حقوق مردم و رد و نقض ادعای طرف مقابل خود خواهند شد؛ درحالی‌که ادعای عالمان دینی همواره این است که می‌خواهند دین را یاری کنند و وظیفه آن‌ها این است که بیماری دنیادوستی و لوازم و تبعات آن را درمان کنند و اصولاً هدف اصلی دین و فقهای دینی از

نظر ملاصدرا این است که ما را از صفات ناشایستی چون دنیازدگی و جاه طلبی و ... خلاص کنند و به قرب الی الله برسانند (همان: ۱۵۴) و از این نظر از دید ملاصدرا هیچ اختلافی میان شرایع مختلف نیست (همان). اما با این شرایط، آن‌ها نه تنها به این بیماری دامن می‌زدند، بلکه خود نیز سببی برای آن می‌شدند (ملاصدرا ۱۳۸۳: ج ۱، ۴۲۵).

حال باید دید در صورتی که مرجعیت حاکم بر جامعه ارزش‌های اخلاقی نادرستی را به جامعه القا کند و علمایی دنیاگرا که شایستگی رهبری بر مردم را ندارند بر مسند قدرت قرار گیرند و انگیزه آن‌ها صرفاً بسط دادن به این قدرت باشد، آیا می‌توان انتظار حل مسائل و معضلات اجتماعی را داشت؟ در واقع، آیا برای مسائل و معضلات اجتماعی می‌توان انتظار ارائه راه کار و راه حل علمی از سوی چنین علمایی را داشت؟! از نظر ملاصدرا کسانی که روششان در برداشت از دین سطحی و ظاهری است و همیشه می‌خواهند به دنبال غلبه و استیلا بر دیگران باشند و این حس در آن‌ها روزه‌روز شدیدتر می‌شود اگرچه عمرها و زمان‌های زیادی را در این روش صرف کنند، به هیچ نتیجه‌ای نخواهند رسید و هیچ باطلی را رد و هیچ حقی را بیان نخواهند کرد و هیچ بدی را تبدیل به خوبی نخواهند کرد؛ در نتیجه نوشته‌های آن‌ها پر می‌شود از معارک جدلی و مخاصمه با طرف مقابل و محال است که از این ورطه خلاصی یابند (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۱۵۸).

از نظر ملاصدرا آن‌ها اصلاً عالم نیستند، بلکه شبیه عالم‌ها هستند و تنها می‌توانند با حیل‌های شرعی و مغلطه مسائل را حل کنند:

از راه شید و ریا و تشبه به علما و کسب جاه و عزت و تحصیل مال و ثروت کنید و عوام را به زور حیل و تلبیس صید خود سازید و اسباب تمتع دنیا را از راه صورت صلاح و تقوی فراهم آورید (ملاصدرا ۱۳۸۱ الف: ۶۱).

۳.۴ از میان رفتن عدالت اجتماعی

اگر چنین فهمی از دین با چنین نتایج مخربی وارد عرصه سیاست شود، در این صورت چه عواقبی می‌تواند برای جامعه به هم راه داشته باشد؟ با توجه به روان‌شناسی شخصیتی اهل ظاهر که ملاصدرا به عمل آورد و آن را ناشی از دیدگاه ظاهرگرایانه اهل ظاهر و روش ظاهرگرایانه آن‌ها نسبت به دین دانست، فقها و متکلمان ظاهرگرای فروکاهنده دین به فقه فردی و اصولی و نافی عقلانیت در فهم دین (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۵۲) متمایل به ارتباط و بسط ارتباط با دستگاه حاکم شدند که از نظر ملاصدرا دستگاه ظلمه بود؛ بنابراین شروع به

فتوهای غیرشرعی و باطل و صدور حکم‌های ظالمانه کردند و به مقتضای این احکام، حکومت نیز جرئت و قدرت پیدا کرد که قوانین شرعی را از بین ببرد و به‌پشتوانه این احکام فقهی غیرشرعی و باطل تصرف در اموال مردم را جایز شمرد (همان: ۵۴).

در این صورت، دیگر عدالت اجتماعی معنا و مفهومی ندارد و چنین فهمی از دین هیچ‌گاه به اقامه عدل و عدالت منتهی نخواهد شد. این درحالی است که قوانین دینی برای جلوگیری از بی‌عدالتی و ظلم در جامعه وضع شده‌اند و فلسفه دین، فلسفه فقه، و فقهت عبارت از مبارزه با ظلم، دفاع از حق و حقوق مردم، و خداترسی است (ملاصدرا ۱۳۸۱ الف: ۷۴) و فقیه واقعی باید خلق را از رحمت خداوند مأیوس نکند و به سبب توجه به غیر قرآن، قرآن را وانگذارد (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۱۹۵).

این جاست که رابطه حکومت و مردم معنا و صورت دیگری پیدا می‌کند و به جای آن‌که حاکمان مأمور برقراری عدالت اجتماعی شوند، عاملی برای ظلم به مردم و شکل‌گیری و شکل‌دهی به جرایم اجتماعی خواهند شد، چون در پرتو چنان فهمی از دین و چنین حکومتی انواع فسادها و ظلم‌ها صورت می‌پذیرد. به همین دلیل است که ملاصدرا علمای زمان خود را هم چون صیادانی می‌داند که مردم را تبدیل به صیدی کرده‌اند که در دام آن‌ها افتاده‌اند: «و عوام را ... صید خود سازید و اسباب تمتع دنیا را از راه صورت صلاح و تقوی فراهم آورید» (ملاصدرا ۱۳۸۱ الف: ۶۱).

۵. بررسی تبعات اخلاقی و فرهنگی الهیات ظاهرگرایانه از منظر ملاصدرا

۱.۵ انحلال ارزش‌ها و فضیلت‌های انسانی

در چنین جامعه‌ای که فهم ظاهرگرایانه حاکمیت دارد وضعیت فرهنگ و اخلاق چگونه خواهد بود؟ از دید ملاصدرا، از آن‌جاکه در این‌گونه جوامع برداشت از توحید، خداشناسی، و به‌طور کلی دین به صورت ظاهری و سطحی است، قوانین فقهی نیز به صورت ظاهری و سطحی مورد توجه خواهد بود، در نتیجه رعایت دستورات فقهی بدون پشتوانه معرفتی و اخلاقی مورد توجه و اصل قرار می‌گیرد. در شرایطی که به جای اخلاق، ارزش و فضیلت‌های انسانی و صرف عمل ظاهری ملاک و معیاری برای ارزش‌گذاری واقع شود کم‌کم زمینه رشد ریاکاری نیز در جامعه فراهم می‌شود. در این صورت، ملاک ایمان و توحید اشخاص همان گفتمان و زبانی است که آن‌ها به کار می‌گیرند، فارغ از اخلاق و معرفت و روش و منشی که در زندگی دارند و حتی ممکن است در ظاهر هم اعمالی به اقتضای زبان و

گفتار ایمانی و توحیدی که دارند انجام دهند. چنین فرایندی باعث گسترش ریاکاری در جامعه می‌شود و دین وسیله معیشت و ابزار کسب امتیازات دنیوی می‌شود. در زبان و گفتمان ارزش‌های الهی حاکم است، اما در اندیشه و اخلاق ارزش‌های مادی حاکم می‌شود (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۴۲).

در نتیجه ملاصدرا ریاکاری و نفاق را عاملی برای شکل‌گیری هرگونه مصیبت در جوامع دینی می‌داند: «از مصیبت‌ها و محنت‌ها که به خاندان نبوت و ولایت و اهل بیت عصمت و طهارت راه یافته اگر نیک دریایی آن‌ها همه از نفاق و کید اهل شید و ریا و غدر و حیلۀ متشبهان به اهل علم و تقوی برخاسته» (ملاصدرا ۱۳۸۱ الف: ۱۱۳) و به دلیل همین مسئله اهل ظاهر بودن را بزرگ‌ترین فتنه برای دین می‌داند (ملاصدرا ۱۳۸۹ ب: ج ۷، ۲۲۸).

۲.۵ مجازی و غیر حقیقی شدن اعمال دینی

از دید این دسته از علما یا به تعبیر ملاصدرا شبه‌علما که با رفتارهای غیرواقعی و ریاکارانه در میان مردم موقعیت، جایگاه، و احترام کسب کرده‌اند، همواره کردار بر معرفت و علم برتری دارد؛ در نتیجه برای آن‌ها انجام عبادات از شناخت و معرفت اهمیت بیش‌تری پیدا می‌کند. با چنین فهمی از دین، دین تنها به صورت مجموعه‌ای از تکالیف شرعی و احکام عملی و سیاست‌های شرعی ارائه و دانسته می‌شود (ملاصدرا ۱۳۸۰: ج ۷، ۵۵) و در نتیجه اعمال دینی مردم نیز مجازی و فاقد حقیقت خواهد شد. ملاصدرا در قبال زمانه‌ای که در آن به سر می‌برد احساس مسئولیت می‌کند و می‌نویسد: «ای عزیز امروز کوری را شعار خود کردن و در خوابگاه غرور خوابیدن و عمل بر مجاز صرف کردن و مقامی ورزیدن نه بس کاری است. فردا "فکشفنا عن عطاءک فبصرک الیوم حدید" با تو گوید که در چه کار بوده» (ملاصدرا ۱۳۸۱ الف: ۱۱۴)؛ در حالی که از نظر ملاصدرا عمل بی‌اصل و غیر حقیقی هیچ‌گونه اعتباری نخواهد داشت: «پس زنهار که به علم ظاهر و صلاح بی‌بصیرت مفتون و مغرور نگردی که هر شقاوتی که به مردودان راه یافت از غرور علم ظاهر و عمل بی‌اصل راه یافت» (همان: ۱۱۳).

در نتیجه همواره به متشرعان خشک ظاهری هشدار می‌دهد که صرفاً با اعمال بدنی، علوم ظاهری، اسلام زبانی، نماز ارکانی، روزه دهانی، زکوة نانی، و حج زبانی نمی‌توان به سلامت و نجات رسید (همان: ۱۰۸) و خویشان را موحد نشان دادن نتیجه‌ای جز توحید نمایشی ندارد و از حقیقت روح و معنی به دور است (همان: ۴۲) و به همین دلیل است که

این دسته از علما یعنی علمای ظاهری را گمراه، گمراه‌کننده مردم، فاسد در دین، و فهم آن‌ها را از دین ضررزننده به عقاید مسلمین می‌داند (همان: ۳۵).

ملاصدرا در همین عبارت در واقع سه سطح از دین‌شناسی و دین‌داری را بیان کرده است: سطح اول دین‌شناسی و دین‌داری از نظر او معرفت است، دومین سطح تحکیم معرفت به وسیله عبادات شرعیه است، و سومین سطح شروع به مجاهدت نفسانی. او پس از تبیین این سه سطح معتقد شده است که اگر در دین‌داری و دین‌شناسی این سه سطح از معرفت به کار گرفته نشود، در آن صورت باید انتظار شکل‌گیری تبعات آن یعنی مجازی و غیرحقیقی شدن اعمال دینی را داشته باشیم. این بدان معنی است که اگر مواجهه ما با دین همراه با این سه سطح از دین‌داری و دین‌شناسی باشد، هیچ‌گاه دچار ظاهرگرایی نخواهیم شد، در نتیجه رهایی از ظاهرگرایی امکان‌پذیر خواهد شد. بنابراین کسی که در سطح عبادات شرعیه باقی بماند، بدون این که معرفت پیدا کند و مجاهدت نفسانی داشته باشد، گرفتار ظاهرگرایی از نوع شدید آن می‌شود. در نتیجه عبادات شرعیه باید همواره به تعبیر ملاصدرا حکمی و عقلیه و همراه با معرفت و مجاهدت نفسانی باشند و صرفاً بدنی نباشند (همان: ۳۶-۳۷).

وی کسانی را که در زمانه او خود را در مقام ارشاد قرار داده‌اند جاهلانی به اسلوب و روش ارشاد و معرفت و استکمال نفس دانسته است، در نتیجه آن‌ها به عبادات حکمی و عقلیه نیز قائل نیستند (همان: ۳۹).

۳.۵ جانشینی فقه فردی به جای فقه اجتماعی

از نظر ملاصدرا جامعه‌ای که در آن صرفاً ظاهر احکام و شئون اسلامی رعایت می‌شود جامعه‌ای اسلامی و دینی نخواهد بود. در چنین جامعه‌ای تنها فقه فردی و اصولی که یک‌سری قوانین و تکنیک‌هایی برای احکام طلاق، تقسیم ارث، چگونگی خلاص شدن از دعاوی، احکام نجاست، و ... است حاکم می‌شود و فقه اصیل که از نظر ملاصدرا همان فقه در زمان پیامبر است و درباره شناخت خداوند، شناخت آخرت، شناخت آفت‌های نفس و احوال قلب، و هم‌چنین چگونگی تهذیب اخلاق و تبدیل بدی‌ها به خوبی بوده است به فراموشی سپرده می‌شود (همان: ۵۴-۵۵).

از نظر ملاصدرا تفقه در دین در مرحله دوم شامل استنباط احکام فقهی می‌شود؛ بنابراین این رویکرد که همه احکام اسلام در فقه و اصول خلاصه می‌شود موردنقد ملاصدرا قرار

می‌گیرد. او فقه معمول و رایج را تنها بخشی از کل جریان اسلام می‌داند و معتقد است که فقهای ظاهرگرا وارد احکام و فروعاتی شده‌اند و به دنبال پاسخ به مسائلی رفته‌اند که ممکن است شرایط آن برای هیچ‌کسی در هیچ زمانی پیش نیاید (همان: ۵۵).

او فقاقت را دریافت روح شریعت دانسته که عبارت است از معرفت و خداترسی و نه صرف فراگیری احکام دینی در ابواب فقهی (امامی جمعه ۱۳۹۱: ۱۰۴)؛ بنابراین واژه فقه از نظر او به معنای بصیرت و فهم دین، نه به مفهوم محدود علم و احکام فقهی، از روی ادله تفصیلی است (ملاصدرا ۱۳۸۵: ج ۲، ۳۹۹)، یعنی از نظر او فقه به معنای مصطلح که همان استنباط احکام فقهی است باید توأم با حکمت باشد، حکمتی که مبتنی بر عقلانیت است و نگاهی نظام‌مند به انسان و دین دارد (امامی جمعه ۱۳۹۱: ۱۰۴) و آنچه را که تنها به کردار ظاهری مربوط می‌شود فقه اصیل نمی‌داند (ملاصدرا ۱۳۸۱ ب: ۱۵۱-۱۵۲).

بدین ترتیب، ملاصدرا فقیهانی را نقد می‌کند که تنها به فتوادادن بسنده می‌کنند و به مسائل اجتماعی، نوع رابطه حکومت با مردم، رابطه مردم با حکومت، و ... توجه ندارند و کلام قشری و ظاهری را نیز پشتوانه این چنین فقهی می‌داند که تنها به فروع می‌پردازد و از مسائل اصلی غافل است، بنابراین آن را نیز نقد می‌کند.

۶. نتیجه‌گیری

۱. نوع شناخت جوامع از دین در اخلاق و فرهنگ حاکم بر آن جامعه تأثیرگذار است. عدم وجود رویکرد عقلانی به دین به شدت می‌تواند در نظام خانواده، جامعه، فرهنگ، و اخلاق منشأ سوءاثر شود و ملاصدرا به این مسئله نگاهی ویژه و خاص داشته است؛

۲. ملاصدرا جوامع دینی را بر اثر قشری‌گرایی‌ها و سطحی‌نگری‌های علما مستعد ظهور و بروز خشونت‌های دینی می‌داند؛

۳. علمای ناقص و شبه‌علما در هر عصر و زمان، تحت حمایت‌های بی‌دریغ حکام خویش، آیات قرآن را مطابق با افکار و اندیشه‌های خود به صورت سطحی تأویل و تفسیر کرده و درحقیقت به جای تفسیر قرآن آرا و پیش‌داوری‌های خود را بر قرآن تحمیل کرده‌اند. آنان جهت رسیدن به مقاصد خود دین را به استخدام گرفته‌اند؛

۴. ملاصدرا اختلاط علمای ناقص با حکما و سلاطین را عامل هرگونه فتنه‌ای می‌داند که در دین اتفاق افتاده است؛

۵. نتیجه به‌کارگیری شبه‌علمای برای حکومت این است که حکومت به‌وسیله آن‌ها مشروعیت می‌یابد. از آن‌جاکه علمای دینی پایگاه معنوی ریشه‌داری در میان مردم دارند، حکومت می‌تواند با نزدیک‌شدن به شبه‌علمای دینی بر مقبولیت خود در میان مردم بیفزاید؛

۶. ملاصدرا وضعیت روزگار خود را نه صرفاً به‌عنوان شکایت بلکه به‌عنوان عبرت‌آموزی بیان می‌کند؛

۷. به‌نظر می‌رسد نگرانی اصلی ملاصدرا متوجه آینده است، آینده‌ای که باید دوران فرهنگ و تمدن باشد؛

۸. اصولاً غایت اخلاق باید ارزش‌بخشیدن به انسان و زندگی انسان باشد و روی‌گردانی از عشق به مردم و مقابل مخلوق خدا ایستادن خلاف ارزش‌های انسانی و بخشی از زوال کلی اخلاق است و ملاصدرا به این مسئله توجه دارد؛

۹. از نظر ملاصدرا علم و دانایی دلیلی بر سعه وجودی انسان است؛ بنابراین هرچه علم و دانایی در جامعه گسترش یابد، به همان میزان استکمال فرهنگی، اخلاقی، و وجودی شهروندان نیز افزایش می‌یابد و برعکس؛

۱۰. اگر بخواهیم برداشت ملاصدرا از زمانه خود او را به‌صراحت بیان کنیم، باید بگوییم که از نظر او، زمان او زمانه انحطاط و به‌نوعی انحراف از مسیر اصلی زندگی انسانی بوده است؛

۱۱. گرچه او به‌دلیل شرایط اجتماعی روزگار خود در مقام عمل نتوانست در جهت تربیت اجتماعی، فرهنگی، و اخلاقی گامی بردارد، اما امروزه می‌توان به‌تأسی از دیدگاه‌های وی در این باره و تطبیق آن با شرایط کنونی بسترهای اجتماعی، فرهنگی، و اخلاقی لازم و مناسب را برای اجتماع فراهم کرد؛

۱۲. بنابراین، دیدگاه‌های ملاصدرا در این باره را می‌توان در حوزه عمل و عرصه‌های اجتماعی نیز به‌کار بست. در این حوزه توجه به نیازهای مادی، معنوی، و برنامه‌ریزی برای شکوفایی فرهنگی و اخلاقی جوامع اسلامی به‌طور هم‌زمان ضروری است؛

۱۳. در نتیجه باید گفت فلسفه ملاصدرا صرفاً مجموعه‌ای از مباحث خشک فلسفی نیست، بلکه در نوع خود نظام فکری منسجم، بامبنا، هدف‌مند، پویا، و کاربردی است و اگر در محتوای آن تأمل شود، می‌تواند در زندگی فردی و اجتماعی انسان تأثیر مثبتی را باقی بگذارد.

کتابنامه

- امامی جمعه، مهدی (۱۳۹۱)، «آفاق هرمنوتیکی حکمت متعالیه و رسالت اجتماعی - فرهنگی ملاصدرا»، تاریخ فلسفه، س ۳، ش ۱۱.
- بوذری نژاد، یحیی (۱۳۹۱)، «آسیب‌شناسی وضعیت سیاسی - اجتماعی عصر صفوی از دیدگاه ملاصدرا»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، س ۲، ش ۱.
- پناهی سمنانی، محمداحمد (۱۳۷۴)، شاه سلطان حسین صفوی تراژدی ناتوانی، تهران: کتاب نمونه.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۰)، دین و سیاست در دوره صفوی، قم: انصاریان.
- صابری، حسین (۱۳۸۳)، تاریخ فرق اسلامی، ج ۱، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا)، (۱۳۸۳)، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الأربعة، ج ۱، تصحیح غلامرضا اعوانی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۰)، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الأربعة، ج ۷، تصحیح مقصود محمدی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۵)، شرح اصول الکافی، تصحیح مهدی رجایی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۹ الف)، تفسیرالقرآن الکریم، ج ۵، تصحیح محمد خواجوی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۹ ب)، تفسیرالقرآن الکریم، ج ۷ و ۸، تصحیح صدرالدین طاهری، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۱ الف)، سه اصل، تصحیح سیدحسین نصر، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۱ ب)، کسر اصنام الجاهلیة، تصحیح محسن جهانگیری، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۹۰)، مجموعه رسائل فلسفی، تصحیح احمد شفیعیه، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- محمدی، مسلم (۱۳۹۳)، فرهنگ اصطلاحات علم کلام، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.

Bouzarinejad, Yahya (2012), "Pathology of the Socio-political Situation of the Safavid Era from Mulla Sadra's Point of View", *Iranian Studies*, vol. 2, no. 1 [In Persian].

Emami Jome, Mahdi (2012), "Hermeneutic Horizons of Transcendent Wisdom and Social, Cultural Mission of Mulla Sadra", *History of Philosophy*, vol. 3, no. 11 [In Persian].

- Jafarian, Rasoul (1991), *Religion and Politics in the Safavid Period*, Qom: Ansarian [In Persian].
- Mohammadi, Muslim (2014), *Dictionary of Terminology*, Qom: Representation of the Supreme Leader in Universities [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2001), *The Transcendent Wisdom in the Four Mental Journeys*, vol. 7, Maghsoud Mohammadi (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2002), *Kasra Asnam al-Jahiliyah*, Jahangiri, Mohsen (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2002), *Three Principles, Editor, Seyed Hossein Nasr*, Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2004), *The Transcendent Wisdom in the Four Mental Travels*, vol. 1, Gholamreza Awani (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2006), *Sharh Usul Al-Kafi, Mehdi Rajaei* (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2010), *Tafsir al-Quran al-Karim*, vol. 5, Mohammad Khajavi (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2010), *Tafsir al-Quran al-Karim*, vol. 7-8, Sadr al-Din Taheri (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Mulla Sadra, M. I. (2011), *Collection of Philosophical Treatises*, Ahmad Shafieiha (ed.), Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation [In Persian].
- Panahi Semnani, Mohammad Ahmad (1374), *Shah Sultan Hossein Safavid Tragedy of Disability*, Tehran: Sample Book Publishing [In Persian].
- Saberi, Hossein (2004), *History of Islamic Difference*, vol. 1, Tehran: Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books [In Persian].

